

JOODS EXLIBRIS

Een exlibris (letterlijk 'uit de boeken van') is een artistiek vormgegeven prentje dat als een eigendomsmerk in een boek wordt geplakt. (Het meervoud is 'exlibris', of 'ex-librissen'.)

Een 'Joods exlibris' kan duiden op een exlibris met Joodse symbolen of Hebreeuws. Het kan ook gelden voor een door een Joodse kunstenaar vervaardigd exlibris. Maar ook als een Joodse opdrachtgever een

exlibris laat maken zonder Joodse symboliek zou men van een 'Joods exlibris' kunnen spreken. Bij een cultuurhistorische benadering valt de voorkeur te geven aan de term 'Exlibris van Joden', want de opdrachtgever (of beter de 'titularis') en de kunstenaar zijn bepalend.

Heraldische en neogotische stijl (tot circa 1900)

Bij de uitlopers van de heraldiek in het exlibris, die eeuwenlang de Nederlandse exlibrisproductie in steeds wisselende vormen had gedomineerd, voegde zich aan het eind van de negentiende eeuw kortstondig het exlibris in neogotische stijl.

1
Isaac de Pinto
bankier en econoom (1715–1787)
maker onbekend, kopergravure
circa 1750

2
David Koning
componist en bibliofiel (1820–1876)
maker onbekend, steengravure
circa 1850
Bijbelse koning David met harp
en Franse spreuk: 'De kunst is het leven, de natuur is de dood'

3
D[avid] Henriques de Castro
De Castro (1832–1898) bezat een zeer
veelzijdige verzameling
maker onbekend, kopergravure
circa 1890
Heraldisch wapen van de familie
De Castro

4
Estella Boas-Kogel
maker onbekend, litho
circa 1900
Een muze (?) met een citer, en in het
Duits de toewijding aan 'het ware,
schone en goede'.

5
S. G[orter]-H[erz]
J.Hanau, lijncliché
1903

6
D. en A. da Silva
Jessurun de Mesquita, lijncliché (?)
circa 1910

7
L.G. Heilbron
O. Verhagen, lijncliché
1920
Randschrift: In 't binnenste van iedren
mensch treedt zachtjes zijn skelet ...'
Uit: Alphons Laudy, *De Paradijsvloek*
(1919)

8
Leuh de Klerk-Jessurun
M. de Klerk, lijncliché
circa 1922
Naam in het Hebreeuws. Met davidster
aan beide zijden.

Heraldisch exlibris

Adellijke boekbezitters gebruikten hun familiewapen met schild, helm en vederbos soms ook als exlibris voor hun boeken. Zonder toevoeging van de naam sprak het voor zichzelf. Tot in onze tijd hebben kunstenaars zich laten inspireren door deze oudste vorm van exlibriskunst. (2, 3)

Naamsexlibris

Op een naamsexlibris is de voorstelling, bijvoorbeeld van een dier of een woonplaats, een verwijzing naar de naam van de titularis. Op de meest zuivere wijze gebeurt dit als volstaan wordt met de afbeelding. Zo ontstonden er naast de heraldische ook moderne 'sprekende exlibris'. (2, 16)

De Nieuwe Kunst (circa 1895 tot circa 1925)

Rond 1900 ontstond de Nieuwe Kunst met de voor haar karakteristieke lijnvoering, aan de natuur ontleende ornamentiek, exotische uitstraling en symbolische vrouwengestalten. Decennialang bleef deze stijl de meest geliefde onder kunstenaars en minnaars van het schone boek. Een exlibris in *Jugendstil* was daarmee een tegenwicht tegen de massaproductie van boeken.

GESCHIEDENIS

Exlibris worden al gemaakt en gebruikt sinds de 15e eeuw. Aanvankelijk waren zij vooral heraldisch van aard. Het gebruik van het familiewapen als exlibris strekte zich uit tot in de vorige eeuw. In de 18e en 19e eeuw treffen we ook andere motieven aan, zoals landschappen, bibliotheken en woonhuizen. Nederland bleef in het gebruik van het exlibris achter bij de omringende landen, maar eind 19e eeuw is hier

sprake van een 'explosie' van vormen en thema's in het exlibris. Als de bloeiperiode van het exlibris gelden de decennia tussen 1920 en 1960. Dit werd veroorzaakt door verschillende factoren. Toen in het fin-de-siècle de Nieuwe Kunst zich begon te ontplooiën, kreeg het exlibris naast zijn functie als eigendomsmerk ook en vooral die van boekversiering. Grafische kunstenaars van naam maakten met

het oog daarop exlibris, die spoedig ook geliefde verzamelobjecten werden. Er heeft altijd een nauwe band bestaan tussen het exlibris als functioneel voorwerp en als verzamelobject. Opbloei en popularisering van het exlibris waren tevens het gevolg van de activiteiten van verzamelaars, die zich manifesteerden als onderzoekers, publicisten, opdrachtgevers of leden van organisaties met tijdschriften

en exposities. Daarnaast speelden ook algemene sociale en culturele ontwikkelingen een rol. Meer mensen legden een eigen bibliotheek aan, terwijl de samenleving individualistischer en pluriformer werd. In die context kon het exlibris de functie krijgen van een persoonlijk statement.

Eclecticisme (vanaf circa 1925)

Rond 1925 kunnen we een reactie constateren op de Nieuwe Kunst.

Exlibris kunstenaars laten zich nu inspireren door diverse nieuwe kunststijlen, zoals de Nieuwe Zakelijkheid, het expressionisme en het surrealisme. Bijzonder opvallend zijn de expressieve, sociaal bewogen houtsneden van Fré Cohen.

9
[W. Leviticus (?)]
maker onbekend, houtsnede
1925?
Met davidster

10
D.H. van Dam
juwelier en bibliofoon
Philip van Praag (1887-1942),
lijncliché
1926
'Een vrouw die schoonheid verzamelt
in de tuin der kennis'

11
Leo Pappenheim
dirigent Arnhem, 1896-1982
maker onbekend, lijncliché
1927?

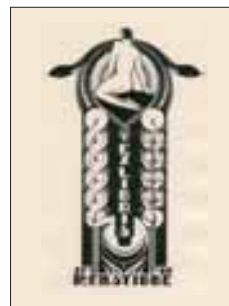
12
J.L. Polak
E. Reitsma-Valença, kopergravure
1928

13
Channah (bat. Ascher) Blok
maker onbekend, houtgravure
circa 1930
Met Hebreeuws citaat: 'Zie het goede
van Jeruzalem al de dagen van uw
leven' (Psalm 128:5)

14
S. Broekman
secretaris Nederlandse Arbeiders
Sportbond, 1895-1980
P. Th. Postuma, cliché
circa 1930

15
E.H. Stibbe
K. Koeman, lijncliché
1930

16
[Jeanette E.], v[an] d[en] Bergh - v[an]
Dantzig
C.P.S. (Ina) van Eibergen Santhagens-
Waller, houtsnede
1931
Duits citaat: 'Word wie je bent'
uit Nietzsche, Zarathustra

Letterexlibris

Sommige titularissen wensen geen voorstelling op hun exlibris en kiezen ervoor dat hun naam of initialen op kalligrafische of typografische wijze in een esthetisch letterspel worden vormgegeven. (6, 29)

Beroepsexlibris

Veel exlibris dragen de symbolen van het beroep van de titularis. Een opvallend groot aantal betreft artsen en juristen. Misschien losten arme kunstenaars met deze exlibris hun medische en juridische schulden af. (7, 10, 11, 15, 23, 28)

TECHNIEK EN STIJL

Een charme van het exlibris is de verstrengeling van ambachtelijkheid en artisticeit. Onder de kunstenaars treffen we hout- en lino-snijders, graveurs en etsers aan, maar ook lithografen en typografen, terwijl er met de groei van de technische mogelijkheden kwistig is geëxperimenteerd met fotografie en computer. Veel exlibris zijn gereproduceerde tekeningen, zogenaamde clichés.

Een andere charme is de rijke schakering aan stijlen. Rond 1900 overwoog de Nieuwe Kunst of *Jugendstil*, maar naast de doorgaande invloed daarvan, lieten nagenoeg alle moderne stijlen hun sporen na in de exlibriskunst, van expressionisme tot nieuwe zakelijkheid, van magisch realisme tot surrealisme.

17
F.J. Duparc
ambtenaar, 1907–1981
P.A.H. Hofman, lijncliché
1932 (?)

18
Nico Bloemendaal
hoofdbestuurder A.J.C.
Fré Cohen, houtsnede
1933
Met davidster

19
Sam Goudsmit
schrijver, 1884–1954
Chris Beekman, lijncliché
circa 1935

20
Alex(ander) Booleman
schrijver Amsterdams-Joodse romans,
1873–1942
Kor (Cornelis J.) Postma, lijncliché
circa 1935
Met gezegde in het Latijn: 'Zolang ik
adem, heb ik hoop'

21
Salomon Jacob Flörsheim
zakenman, 1893–1979
L. Pinkhof, fotomontage
circa 1935
foto van bibliotheek in huis aan het
Albert Hahnplantsoen in Amsterdam

22
J. Tas
Kor (Cornelis J.) Postma, lijncliché
circa 1935

23
I.L.H. Wilkens
arts
G. Hilhorst, houtsnede
1936
Met Hebreeuws bijbelcitaat: 'Wie is als
Gij, Eeuwige, onder de goden?'
(Exodus 15:11)

24
M[ozes] H[eim]an] Gans
juwelier, auteur *Memorboek* (1917–1987)
Alice Horodisch - Garmann, houtgravure
1941
Nederlandse leeuw en de bijbelse
verspieters met de druiventros

Levens- en wereldbeschouwelijke exlibris

Een exlibris kan ook de uitdrukking zijn van een religieuze of politieke overtuiging. Zo zijn er exlibris met joodse, christelijke, esoterische, nationalistische, socialistische en fascistische symboliek.

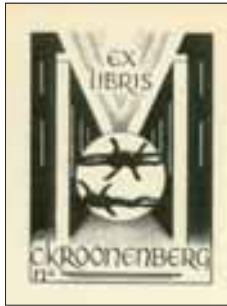
Onder deze categorie vallen ook de exlibris met Joodse symboliek, al dan niet religieus en/of politiek van aard. Meest gebruikt worden de Magen David (davidster), de Menora (kandelaar), beelden van Zion, Palestina, Israël. Maar ook het Hebreeuws heeft een symboolwaarde. (8, 9, 17, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 28)

Ongebonden exlibriskunst (na 1950)

Na de oorlog krijgt (of neemt) de exlibriskunstenaar meer persoonlijke vrijheid. Hij schudt de gebondenheid aan de opdrachtgever met zijn wens om zijn persoonlijkheid op het exlibris uit te drukken van zich af. Het exlibris wordt hierdoor steeds meer een expressie van de kunstenaar en de titularis steeds vaker een verzamelaar van kleingrafiek en een mecenas in het klein.

25
R. van Oosten
administrateur
G. Polak, lijncliché
circa 1941
'De boekrollen worden verbrand, maar de letters vliegen', d.i. de geest bestaat voort

26
C. Kroonenberg
maker onbekend, lijncliché
1945

27
J. de Kadt
politicus, publicist (1897–1988)
Pam G. Rueter, houtgravure
1950

28
Meyer J. Peruth (eerder: Meijer Jacob Prensela)
arts in Amsterdam, na 1939 in Jeruzalem, 1904–1971
A. Perath
z.j.
Kandelaar en aesculaap

29
Alfons Hirschfeld
Emile Puettmann, typografie in twee kleuren
circa 1970

Oorlogsexlibris

Midden in de hoogconjunctuur van de exlibriskunst brak de Tweede Wereldoorlog uit met zijn catastrofale gevolgen. Deze gebeurtenis liet zijn sporen na op diverse exlibris, die bijvoorbeeld verwijzen naar het bombardement van Rotterdam of het concentratiekamp. (25, 26)

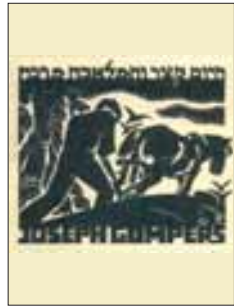
HET PROJECT

Het project 'Het exlibris van Joden in Nederland' streeft sinds 2004 naar het bijeenbrengen van zo veel mogelijk documentatie over deze exlibris uit bibliotheken, particuliere en museale verzamelingen in binnen- en buitenland.

Inmiddels omvat de collectie van het project rond de 1600 stuks, grotendeels origineel. Het betreft exlibris van vooraanstaande en minder prominente leden van de Joodse gemeenschap, al dan niet gemaakt door Joodse kunstenaars. Het zijn unieke egodocumenten, die minder bekende en moeilijker toegankelijke aspecten van binnenuit kunnen belichten. Het tweede doel van het project is de *publicatie* van een overzichtswerk, waarin alle exlibris zijn opgenomen, voorzien van biografische gegevens en commentarieerd in enkele cultuurhistorische essays. Pionier op dit terrein was Prof. dr. Philip van Praag jr., wiens Joodse deelcollectie in bruikleen werd gegeven aan de Bibliotheca Rosenthaliana, UB Amsterdam. Het beschikbaar komen van deze collectie voor onderzoek is een extra stimulans voor het project geweest.

In kringen van exlibrisverzamelaars kan het Joodse exlibris bogen op een status aparte. Dat komt doordat het een dwingend beroep doet op onze pieteit. Het is immers vaak een van de schaarse sporen van een slachtoffer van de Jodenvervolging. In de Joodse geschiedenis bestaat de traditie om de namen van slachtoffers in een 'Memorboek' voor het nageslacht vast te leggen. Het nagestreefde werk zal dan ook in zekere zin een soortgelijk karakter krijgen.

Om bekendheid te geven en meer informatie op het spoor te komen worden tentoonstellingen gehouden in Amsterdam (Universiteitsbibliotheek, 2005/6), Enschede (Synagoge 2006), Groningen (Universiteitsbibliotheek, 2007), en Middelburg (Zeeuwse Bibliotheek, 2007). De eerste versie, in Amsterdam, ontleende haar titel aan het exlibris van Fré Cohen voor Joseph Gompers: 'De dag is kort (Hajom katsar)'.

Joseph Gompers
Fré Cohen, houtsnede
1936
Symbolische voorstelling van zionistisch pionierswerk. Met Hebreuws citaat 'De dag is kort en het werk veel' (Spreuken der Vaderen, 2:15)